

**Монгол хэлэн дэх адууны тоног хэрэгслийг нэрлэсэн үг хэллэгийн
хэрэглээний тухай**

(Нийгэм хэл шинжлэлийн судалгаа)

Эрдэнэцогтын АЛТАНШАГАЙ* ✉

БНХАУ, Өвөр Монголын их сургууль, Монгол судлалын дээд сургууль

БАДМА-ОДСЭР**

БНХАУ, Өвөр Монголын их сургууль, Монгол судлалын дээд сургууль

Received: Oct 16, 2023

Revised: Nov 17, 2023

Accepted: Dec 11, 2023

Хураангуй: Тус өгүүлэлд монгол хэлэнд буй адууг барих, бэхлэх, уях сойх, тэжээх арчлах, тэрэг, чарганд хөллөх тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг, хэллэгийг нийгэм хэл шинжлэлийн асуулгын болон тооцооллын аргаар судлав. Уг судалгаанд бид 2021 онд Сүхбаатар аймгийн Асгат, Баяндэлгэр, Мөнххаан сум; 2022 онд Хэнтий аймгийн Батиширээт, Дундговь аймгийн Цагаан дэлгэр сум, Увс аймгийн Өлгий сумын малчдын дунд малын тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг хэллэгийн талаарх мэдлэг, малын тоног хэрэгслийн өнөөгийн хэрэглээний байдлын тухай судалгаа хийлээ. Мөн бид 2022 онд зах зээлд худалдан борлуулагдаж буй малын тоног хэрэгсэлтэй холбогдох үгийн сангийн хэрэглээний байдлыг тодруулах зорилгоор Улаанбаатар хотын Нарантуул олон улсын худалдааны төвд малын тоног хэрэгслийн худалдан борлуулагчдаас асуулга судалгаа авч, улмаар нүүр ном, ипегий.тп зэрэг медиа хэрэглэгдэхүүн дэх малын тоног хэрэгсэл худалдан борлуулах зар, мэдээлэлд ажиглалт хийв. Ийнхүү судлахад малчдын тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг хэллэгийн мэдлэг судалгаанд оролцогчдын амьдардаг бүс нутаг, нас зэрэг хүчин зүйлээрээ ялгаатай байгаа нь илрэв. Улмаар нийгмийн хөгжил дэвшилтэй холбоотойгоор тоног хэрэгслийг хийх хэрэглэх арга хэлбэр, материал зэргээс шалтгаалсан шинэ хэлбэрийн нэрлэлтүүд ч бий болсоор байгаа нь илрэв.

Түлхүүр үг: адууны тоног хэрэгсэл, нийгэм хэл шинжлэл, бүс нутаг, хэл хэрэглээ, хэлний амьдрал

* © Э.Алтаншагай

✉ *corresponding author Email: alta30282@gmail.com*

** © Бадма-Одсэр

Email: badma_odsar@aliyun.com

On the Use of Terminology of Horse Tack in the Mongolian Language

ALTANSHAGAI Erdenetsogt
Inner Mongolia University, Hohhot, China

BADMA-ODSER
Inner Mongolia University, Hohhot, China

Abstract: *The article discusses words and phrases in the Mongolian language that denote equine equipment and equipment associated with the capture, tying horses, feeding them, as well as words used in various kinds of equipment for carts, harnesses, chariots, sledges, etc., using sociolinguistic questionnaires and calculations. In this study, we conducted a survey among cattle breeders in Asgat, Bayandelger and Munkhkhaan sums of Sukhbaatar aimag in 2021; and also in Batshireet sum of the Khentii aimag, in Tsagaandelger sum of the Dundgobi aimag, in Ulgii sum of the Uvs aimag in 2022 on the knowledge of vocabulary and the use of equipments for animal husbandry. We also conducted a questionnaire survey among buyers and sellers of livestock equipment at the Narantul International Trade Center in Ulaanbaatar to clarify their vocabulary and market demand for livestock equipment sold on the market in 2022. In this regard, analytical studies of vocabulary related to equipment of animal husbandry were carried out among advertisements for purchase and sale in media and other media, such as unegui.mn facebook, etc. Thus, the study showed that the knowledge of the language of cattle breeders on the equipment used in animal husbandry, differed depending on factors such as the region in which the respondents lived and their ages. Also, a study confirms that with the development of the progressiveness of society, new forms of names have appeared, which, based on the method of use, related to the peculiarity of the materials used for the manufacture of certain equipment relating to animal husbandry.*

Key words: *harness, sociolinguistic, regional, linguistic life.*

1. Удиртгал

Нийгмийн бүтэц, түүхэн нөхцөл, аж ахуйн байдал болон эрдэм шинжилгээний орчин тойрны адил бусаас шалтгаалан дэлхийн улс орнуудын нийгэм хэл шинжлэлийн судлагдахуун харилцан адилгүй байдаг. Нийгэм хэл шинжлэлийн судлах агуулгаас харахад анги давхарга, ажил мэргэжил, хэлний орчин зэрэг нийгмийн хүчин зүйлээс хэлний бүтцэд үзүүлэх нөлөө болон нөлөөллийн асуудал судлах шаардлагатай чухал сэдэв хэвээр байгаа билээ. Иймээс бид монгол хэлний адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг хэллэгийн хэрэглээний судалгаагаараа дамжуулан Монгол Улсын нийгмийн уламжлалт давхраажилтад хамаарагдах малчин гэх нийгмийн бүлгийн хэл хэрэглээний өнөөгийн байдлыг судлахыг зорив. Хэлний хувьсал нэг хэл дотор ч явагддаг. Үүний тод жишээ бол монгол хэлний нутгийн аялгуунд буй нэг тоног хэрэгслийг

өөр өөрөөр нэрлэх үзэгдэл болно. Энэ нь малчдын амьдарч буй бүс нутгийн онцлог, хүн амын шилжин суурьшсан зэрэг нийгмийн олон талт нөлөөллийн улмаас үүдэн буй болсон байдаг. Судлаач Ц.Оюун (2020) “...ижил хэлтний хэл аялгуу, хэл зүйд ажиглагдаж буй хувилбарт ондоошил бол хэл нийгмийн чухал үзэгдэл төдийгүй, хэлэн дэх ондоошлын онол судлалд том орон зай авчрах хэлний хувиргал хувьслын баримт мөн” гэжээ.

Монголчууд нэн эртнээс нааш адууг уналга, эдэлгээнд хэрэглэж байгаа арвин туршлагатай ард түмэн юм. Өнөөгийн байдлаар Монгол улс нь Баруун бүс (Баян-Өлгий, Говь-Алтай, Завхан, Увс, Ховд), Хангайн бүс (Архангай, Баянхонгор, Булган, Орхон, Өвөрхангай, Хөвсгөл), Төвийн бүс (Говьсүмбэр, Дархан-Уул, Дорноговь, Дундговь, Өмнөговь, Сэлэнгэ, Төв), Зүүн бүс (Дорнод, Хэнтий, Сүхбаатар), Улаанбаатар (Монгол улсын нийслэл хот) гэсэн бүсэд хуваагддаг. Монгол улсын Үндэсний статистикийн хорооны 2022 оны жилийн эцсийн тайланд Монгол улс 2021 онд 67.3 сая толгой малтай ба үүнээс адуу 4.3 сая, үхэр 5.0 сая, тэмээ 454.0 мянга, хонь 31.1 сая, ямаа 26.5 сая толгой тус тус эзэлж байна. Адууны тоног хэрэгслийг нэрлэсэн үг, хэллэг бол монгол хэлний уугал үгийн сангийн зонхилох хувийг эзэлдэг юм. Шинжлэх ухаан, техник технологийн дэвшил, улс орны нийгмийн хөгжилтэй холбоотой уламжлалт үг хэллэгийн хэрэглээнд гарч буй хувирал өөрчлөлтийг тодорхойлох судалгаа нь монгол хэлний амьдралын судалгаанд нэн чухал байна. Иймээс бид тус өгүүлэлдээ Монгол Улс болон Хятад Улсын нийт 40 малчныг сурвалжилж тэдний хэл хэрэглээний хувьсал өнөөгийн байдлыг адууны тоног хэрэгслийг ахуйдаа хэрэглэх байдал, тоног хэрэгслийг нэрлэх уламжлалт үг хэллэгийн тухай мэдлэг чадвараар тодруулав. Тус судалгааг БНХАУ-н Нийгмийн шинжлэх ухааны фондын *Монголчуудын хэлний амьдралын шинжилгээ* (төслийн дугаар (17ZDA316)) төслийн дэмжлэгтэйгээр хийв.

2. Судалгааны арга зүй

Тус өгүүлэлд эл сэдэвт хамаарагдах судалгааны бүтээл, тайлбар толь, ном материал болох Б. Амаржаргал, *Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. I Халх аялгуу* (Улаанбаатар: 1988); Д. Баттогтох *Малын тухайт үгсийн утгын зүйл хуваасан тайлбар толь* (Улаанбаатар: 2022); Баясал *Дээд монголын уламжлалт эдлэл хэрэгслийн соёл*. (Хөххот: 2018); В.Бүнчин *Уналга эдэлгээний малын ашиглалт, тоног хэрэгсэл* (Улаанбаатар: 1978); Монсудар хэвлэлийн газраас эрхлэн гаргасан *Монгол хэлний ижэ үгийн толь* (Улаанбаатар: 2019); Ч.Сонгино *Монголын бэлчээрийн мал маллагааны уламжлал* (Улаанбаатар: 1991); Хашбат Ш. *Мал аж ахуйн технологийн үндэс* (Улаанбаатар: 2001); Ж.Цолоо *Бүгд найрамдах монгол ард улс дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг II. Ойрд аялгуу* (Улаанбаатар: 1988) зэрэг холбогдох ном бүтээлийг, мөн Монгол улсын Сүхбаатар, Хэнтий, Дундговь, Увс аймгийн болон Хятад Улсын Өвөр Монголын Цахар баруун гарын хойд хошууны Долоонхудаг

сумын Цагаанбулан гацаа, Цахар баруун гарын хойд хошууны Нарангэрэл гацаа, Өвөр Монголын Шилийн гол аймгийн зарим малчдын дунд хийсэн хээрийн судалгааны үр дүнг үндсэн эх хэрэглэгдэхүүн болгов.

Тус өгүүлэлд нийгэм хэл шинжлэлийн судалгааны аргыг ашиглав. Нийгэм хэл шинжлэл нь хэлний хувьслын үзэгдлийг судлах учраас хэлний ялгааг хялбархан тодорхойлоод зогсох биш харин хэлний хувилбарын эл зүйлийн элементийн хоорондох тоо хэмжээний харьцаа ба эдгээр элементийн нийгмийн хүчин зүйлтэй холбогдох хэмжээнд нарийн задлалт хийхийг шаарддаг. Бид Монгол Улсын 20, Хятад хоёр улсын 20 нийт 40 малчныг сонгож хээрийн судалгаа хийв. Судалгаа хийхдээ сурвалжлан ярилцах арга, ажиглах аргаар материал цуглуулав. Цуглуулсан материалаа задлан шинжлэхдээ тооцоолох арга хэрэглэв.

3. Үндсэн хэсэг

Бид энэ өгүүлээр монгол хэлний адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг хэллэгээр малчдын хэл хэрэглээний асуудлыг судлан үзнэ. Ингэхдээ бид юун түрүүнд эл сэдэвт холбогдох хэл шинжлэл, хөдөө аж ахуй, түүх, угсаатан судлалын ном бүтээлийн тоймыг авч үзэв. Үүнд:

Монгол Улсад хэвлүүлсэн, адууны тоног хэрэгслийн холбогдолт үг хэллэгийг бүрэн болон бүрэн бусаар агуулсан хэл шинжлэлийн салбарын ном бүтээлүүдийг дурдвал Г.Энхбаяр (2010) *Нүүдлийн мал аж ахуйн монгол-орос-англи толь*, Д.Баасанбат (2010) *Монгол үгийн тунгаагч*, Ш.Одонтогтоо нарын *Монгол хэлний гучтын тайлбар толь I-II*, Орчин цагийн монгол хэлний нутгийн аялгуу (2011); Г.Гантогтох *Буриад аялгууны толь* (2011), Г.Гантогтох (2020) *Монгол нүүдэлчдийн тайлбар толь I*; *Монгол хэлний нутгийн аялгуу*; Д.Баттогтох *Малын тухайт үгсийн утгын зүйл хуваасан нэрсийн тайлбар толь* (2022) зэрэг болно. Монгол Улсын хөдөө аж ахуйн салбарт Хэбэй (зөвлөх) Тован буюу Тогтохтөр *Аж төрөхийг заасан сургаал* (1853), Ж.Самбуу *Мал аж ахуй дээрээ яаж ажиллах тухай ардад өгөх сануулга сургаал* (1945), М.Даш /редакторласан/ *Монгол орны бэлчээрийн мал маллагааны арга туршилага* (1966), В.Бүнчин *Малын тоног, хэрэгсэл түүнийг хийх, ашиглах арга* (1966), Д.Гончиг, Ш.Сэнгээ *Мал аж ахуйн үндэс* (1970), Ж.Самбуу *Малчин ардын амьдрал ахуй хэв заншлаас* (1971), Уналга эдэлгээний *малын ашиглалт, тоног хэрэгсэл* (1978), Т.Рагчаа /редакторласан/ *Малчдын санамж бичиг* (1978), Ч.Сонгино *Монголын бэлчээрийн мал маллагааны уламжлал – Малын тоног хэрэгсэл* (1991), Ч.Сонгино, Н.Эрдэнэцогт *Монголын нүүдлийн мал аж ахуй* (1998), Л.Чулуунбаатар *Арьс шир боловсруулах тээрмийн монгол арга* (2005); Ш.Хашбат *Мал аж ахуйн технологи* (2007), Т.Сайполда, Д.Самданжамц *Монгол адуу* (Монгол бэлчээрийн мал аж ахуй цуврал VII боть) (2008), Ч.Сонгино *Монгол малын арьс шир, арьсан эдлэл* (Монгол бэлчээрийн мал аж ахуй XIV боть) (2008); Ж.Самбуу, То Ван Тогтохтөр, Дорж Мэрэн *Ахмад үеийнхний сургамж, зөвлөгөө* (Монгол бэлчээрийн мал аж ахуй) (XX боть) (2008); Л.Цагаандалай *Морьтны соёл* (Equestrian culture) (2014); М.Төмөржав,

Н.Хүрэлбаатар *Монгол малчны, эрдэм ухааны дээж оривой* (2017); Х.Чойжилжав *Мөнх орших хорвоод мал маллахуй* (2017); Т.Сайполда *Адуу судлал* (2019) зэрэг ном бүтээлийг дурдаж болно. Эдгээр ном бүтээлд адууны тоног хэрэгслийг хэрхэн зөв зохистой ашиглах болоод тоног хэрэгслийг хийх арга, технологийн тухайд авч үзсэн юм. Дээр дурдсан ном бүтээлээс гадна түүх, угсаатан судлалын салбарт хэвлэгдсэн таван хошуу малын тоног хэрэгсэлтэй холбогдох ном бүтээл олон байна. Тухайлбал 2011 онд Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, Кембриджийн их сургууль Монгол ба дотоод Ази судлалын төвөөс эрхлэн гаргасан *Монголын угсаатны зүйн хээрийн судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн* 11 боть, М.Энхбаатар *Малын тоног хэрэгсэл – аж ахуйн хэрэглээний толь* (2020) зэрэг болно.

Хятад улсад хэвлүүлсэн монголчуудын уламжлалт эдлэл хэрэгсэлтэй холбогдох ном бүтээлд Ц.Норжин *Монгол хэлний толь* (1999), Жингаа *Монгол эдлэл үйлдэх ур дэм* (2012); Бүрэнтөгс голлон найруулсан *Монгол зан үйлийн нэвтэрхий толь-Эдийн боть* (2015), Э.Буян-Өлзий голлон найруулсан *Утгын зүйл хуваасан толь* (2015); Баясалын эрхлэн найруулсан *Дээд монголын уламжлалт эдлэл хэрэгслийн соёл* (2018), Хөгжилт, Зоригт *Монгол үндэсний уламжлалт эдлэл хэрэгсэл жич түүний ухаан*, Баяд Алтанцэцэг *Монголчуудын хялгасан эдлэл* (2018); Ч.Сувданцэцэг *Монголчуудын арьсан эдлэл* (2020); *Монголчуудын унгас ноосон эдлэл* (2019); Ж.Баярт *Монголчуудын бургасан эдлэл* (2021); Д.Балчин *Сөнөдийн нүүдэл малжлын улс мөр* (2016) зэрэг болно. Мөн энэ төрлийн судалгааны бүтээлд Оюунтана *Монгол хэлэн дэх адууны эдлэл хэрэгслийн нэрсийн тухай*(2011); Алимаа *Монголын нууц товчооны эдлэл хэрэгслийн нэрсийн судлал* (2012) магистрын дипломын ажил зэргийг дурдаж болохоор байна.

3.1. Адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн уламжлалт үг хэллэгийн хэрэглээ

Хазаар бол морины толгойд углах амгай, зуузай, жолоо, цулбуур бүхий уналга эдэлгээний тоног хэрэгсэл юм. Хазаарын бүтцийг илтгэсэн үг хэллэгт (цаашид *хазаарын* гэх үгийг “~” тэмдгээр тэмдэглэв.) ~ *хамар*, ~ *хацар*, ~ *магнайвч*, ~ *савх*, ~ *сагалдарга*, ~ *шил*, ~ *толь*, ~ *тархи-толгой-гавал*, ~ *амгай*, ~ *зуузай*, ~ *жолоо*, ~ *цулбуур*, ~ *шагаа /сэжим/*, болно. Хазаарыг хийсэн материал, хэрэглээ зориулалтаар нь ялган нэрлэх үг хэллэгт *суран хазаар*, *дан суран хазаар*, *давхар сур хазаар*, *хос суртай хазаар*, *товруутай хазаар*, *уяа морины хазаар*, өдөр тутмын *балбаа хазаар*, *жолоотой хазаар*, *мөнгөн хазаар* зэрэг болно. *Үдмэл хазаар* бол хоёр хуруу шахам өргөн зүссэн хоёр давхар сурыг нийлүүлэн үдсэн байдаг. *Гөрмөл хазаар* нь нарийн зүссэн сурыг гөрж зангидаж элдэв зүйлийн хээ угалз гаргаж гөрсөн байдаг. *Сүлжмэл хазаар* нь нарийхан зүссэн сурыг хээ угалз гаргаж гөрсөн биш, харин нааш цааш, дээгүүр доогуур нь сүлжиж зассан байдаг (Баясал, 2019: 32). Хазаарын зуузай нь *цагариган*, *чагтан*, *нуман* гэх мэт олон янз. Чагтан ба нуман зуузайг хадуурдаг буюу уургач, хурдан моринд голдуу хэрэглэдэг. Монгол амгай зуузайг дотор нь *дугуй зуузайтай*, *зуузайдаа чагттай*, *зуузайдаа амьтны дүрстэй*, *бөөрөнхий хавтгай зуузай* гэх мэтээр ялган нэрлэдэг ажээ.

Ногт бол малын толгойд углаж оосорлох хамравч бүхий гархи, цулбуураас бүтэх амгай зуузайгүй хэрэгсэл. Ногт нь *шил, толгой, цулбуур, эрүү, шанаа, зөв талын шанаа, буруу талын шанаа, хамар, сагалдарга, сагалдаргын гогцоо, цулбуур, зөв талын гогцоо зэргээс бүрдэнэ*. Монгол ногт дан суран, давхар суран, дээсэн зэрэг хийсэн материалаараа ялгагдаж нэрлэгдэхээс гадна зангилаа, сүлжээгээрээ өөр өөрөөр нэрлэгддэг. Ногтыг бас дотор нь *хацар ногт, эрүүвч ногт* (Баясал, 2018: 33) гэнэ. Адууны төлийн буюу *унаганы ногтыг* тэмээний эр ноос, хөвөн, олс мэт зөөлөн зүйлээр томж хийнэ. Ногтны шилэвчний хэмжээг бие гүйцсэн хүний өвдгөөр авч, сагалдаргыг буруу талд нь хамраас хойш 4 хуруу зайд шилэвчээс гаргах хэрэгтэй. Хазаар ногтны тоног нь мөнгөн хазаарыг товруу, бөгж зэргээр чимэхээс гадна зуузайд гурван загасны дүрс гаргах, тонолж, хас хээгээр чимэглэн, гаргасан дүрсний голд товруу суулгадаг ажээ. Баруун монголд *шигширэг* гэдэг нэг талдаа 2-5 жижиг ган гархи бөгөөд түүнийг хазаарын зуузай буюу эрүүнд гогцоо гаргаж хийнэ.

Чөдөр бол морь малын гурван хөлийг торгож тогтоодог тоног хэрэгсэл юм. Чөдрийг сумны эрчээр нь дан хоймсон, гурамсан сүлжмэл, боовон сүлжээ сумтай чөдөр гэж ялгана. (Баттогтох, 2022: 478). Чөдрийг зангилаагаар нь цахилдаг зангилаат, алхан чөдөр гэж ялгадаг. Чөдрийг төрлөөр нь *дан суран чөдөр, цахилдаг зангилаат, давхар суран чөдөр, алхан зангилаат гөрмөл чөдөр, цахилдаг зангилаат бөөрөнхий сүлжмэл чөдөр, алхан зангилаат сүлжмэл чөдөр, төмөр бэлчирт гурамсан чөдөр* (Сонгино, 1991: 48) гэж ялган нэрлэдэг. *Чөдрийн борвицоо* гэдэг нь чөдрийн хөхөн дээр гаргасан давхар хөх, *чөдрийн балчир зангиас* буюу чөдрийн хаа, сумын уулзвар дахь зангидас, *башилдаа* гэдэг чөдрийн хоёр алганы хоорондох зайг богино болгож чангалсан, хоёр алгавчийг сойх төө илүү сур (Баттогтох, 2022: 478)-ыг хэлнэ. *Хойшилдох* гэдэг нь морины хойд хоёр хөлийг хөдөлгөөн багатай байлгахын тулд урьд 2 хааг хойш нь харуулж чөдөрлөдөг. (Сонгино, 1991: 46). Өрөөл бол нэг хаа, нэг гуяыг л холбон тогтоодог хэрэгсэл билээ. Чөдөртэй хоёр морийг хооронд нь холбож аргамжих уяа дээсийг *аргамжаа хэрээс* гэж хэлдэг (Жингаа, 2021: 68). *Хэрэх* гэдэг нь хоёр морийг хөлөөр нь холбож уяхыг хэлэх бөгөөд холбож уях уяаг нь *морины хэрээ* гэнэ. *Өрөөл* бол морины урд хойд хөлийг холбон туших, чөдөрлөх хэрэгсэл. *Тушаа* бол морь малын урд хоёр хөлийг холбож торгох, чагт, алга, хөх бүхий хэрэгсэл билээ.

Эмээл бол уналга ачлагын морь малд тохдог бүүрэг, хавтас гөлөм зэрэг тоногоос бүрдсэн хэрэгсэл юм. Эмээл нь эмээлийн мод, бүүрэг, хяр, дөрөө, дөрөө сур, олонцог, мааюуз, дэвс, гөлөм, ганзага, баавар, олом, жирэм, тохом зэргээс бүрдэнэ.

Дөрөө нь дотроо гоёл чимэглэлийн, жирийн гэж ангилагдахаас гадна савх төмрөөр хийсэн, хавирган, цутгамал цагаан дөрөө, хөнгөн цагаанаар цутгаж хийсэн үйлдвэрийн дөрөө гэх мэтээр хийцээрээ ялгаатай. Жийжүүтэй дөрөө гэдэг сэнжний тус газар нь лууны толгой ороосон түмэн жаргал, өлзий утас, уландаа цэцгэн угалзтай байна (Бүнчин, 1978: 36). Гоёлын дөрөөг бэлгэдлийн ланз, пүүз, эвэр угалз, түмэн наст, өлзий утас, уландаа цэцгэн угалзтай ч бий. Сийлбэртэй

дөрөө нь ланз, пүүз, лууны толгой, эвэр угалз хээ гүн гаргасан ховилд нь шармал утас тавьсан байдаг. Дөрвөд, баядын дөрөө дугуй бөмбөр шинжтэй, түүндээ үргэлжилсэн түмэн наст голдуу хээтэй байдаг. Дөрөөн сур эмээлийн хоёр бүүргийн хоорондох суудлын /загас/ гол дунд гаргасан нүхэнд, дөрөөний сэнжийг сүвлэн уртасгаж богиносгох арал гархиар бэхэлнэ. Дөрөөний сурын дугтуйг хаан бугуйвч, зууван давхар өлзий хээгээр гоёдог бөгөөд одоо ч хэрэглэсээр байна. Энэ гоёл чимгийг гөлөм, дэвсний өнгөтэй ижил хийнэ. *Олонцог* гэдэг нь эмээл дээр хүн суухад зориулан хийсэн зөөлөвч юм. Баруун аймагт олонцгийг эмээлийн дэвс гэж ярьдаг боловч нийтдээ олонцог гэж нэрлэнэ (Сонгино, 1991: 87). *Дэвс* гэдэг нь дөрөөний сур, эмээлийн хавтсыг нухахаас хамгаалсан зөөлөвч юм. *Мааюуз* нь эмээлийн дэвсээ зузаалан давхар тохох бяцхан дэвсгэр болно.

Гөлөм нь малын арьсыг холгох хүний гутлыг малын хөлснөөс хамгаалагч халхавч бөгөөд хэлбэрийн хувьд гөлөм нь дугуй болон дөрвөлжин байна. *Санхьюу гөлөм* гэдэг нь гахайн арьсыг боловсруулан, дээр нь ногоон шараар будаж үйлдсэн гоё гөлмийг нэрлэх бөгөөд хийсэн эдээр нь булигаар, хивсэн, арьсан гэх мэтээр ялган нэрлэдэг. Эмээлийн хавтасны өмнө хойдод бэхлэн унжуулсан нарийн сурыг *ганзага* гэнэ. Энэ нь хударгын гогцоо морины жолоо, чөдөр бэхлэх, эмээл дээр тохсон даалин богц даруулах, гөлөм шууж дарахад зориулагдана. Эмээлийн *баавар* нь гоёл чимэглэлийн төдийгүй хударга, чөдөр бэхлэх гогцоог дарж байдаг.

Олом бол морь малын зоо нуруунд эмээлийг хөдөлгөөнгүй тогтоох зориулалттай сур, дээс зэргээр хийсэн даруулга уяа, оосор болно. Эмээлд хойд, урд 2 олом байна. Олмын арал янз бүрийн хэлбэртэй байх боловч ерөнхийдөө цагариг, хэлнээс бүрдэнэ. Олмын нэг үзүүрийг эмээлийн угсуургад нөгөө үзүүрт нь хэлтэй арал /гархи/ бэхэлнэ. *Жирэм* нь эмээлийн олом чангалах гөрмөл, сүлжмэл сур бөгөөд энэ нь эмээлийн зөв, хойд, урд талд бэхлэх бөгөөд оломтой гархиар холбогдож бэхэлгээний үүрэг гүйцэтгэнэ. *Цавилан* гэдэг нь эмээлийн хойд олмыг хэлнэ.

Тохом бол эмээлийн даралтыг бууруулах зорилгоор хэрэглэдэг хэрэгсэл юм. Тохмыг хөлснөөс хамгаалахын тулд *хөлсөвч* гэж нэрлэгдэх нимгэн тохом хэрэглэнэ. Хөлсөвч нь хэмжээний хувьд тохомтой адил байна.

Дархад эмээл нь монгол эмээлээс онцлох гол ялгаа нь мод томтой, суудал өргөн, бүүрэг нь халбагар, гөлмийн догол нь бага, доод талдаа эмжээртэй /эмжээргүй бас байдаг/. Ердийн орос, казах, англи эмээлийн онцлог нь бүгд төмөр бүүрэгтэй зузаан мааюузтай байдаг. Дөрөө нь хөнгөн, олом, жирмийг хавтгай сураар хийсэн, гөлөм жижиг байна. Голдуу бүүрэг суудлаараа ялгаатай (Сонгино, 1991: 79).

Казах эмээл орос эмээлээс арай өндөр хавтас нь богино, суухад гол тулгуур нь дөрөөндөө байх учир морь унагч хөлөө шууд хийж явдаг байна. Олонцог нь мааюуз хэлбэртэй зөөлхөн байна. Монгол эмээл дээр хөл чөлөөтэй жийхгүй, дээр нь суухад дөрөө гол тулгуур болно.

Баруун монголын урианхай ардын эмээлийн мод хөнгөн жижгэвтэр босоо бүүрэгтэй, бусад эмээлээс ялгагдах гол онцлог нь хавтасны дотор талын морины

нуруунд дардаг ирмэгийг сайн тэгшилж налуу болгосон байдаг нь морины нуруу дарж холгодоггүй сайн талтай. Захчин эмээл ерөнхийдөө халхын бүлтгэр самбуу эмээлтэй ойролцоо боловч дээр үеийн эмээл нь бүүрэг намхан, бүүргийн орой тал нь өргөн дугуй, эмэгтэй хүний эмээлийн гөлөм нь богино өргөн байдаг.

Захчин эмээл нь ерөнхийдөө халхын бүлтгэр самбуу эмээлтэй ойролцоо боловч дээр үеийн эмээл нь бүүрэг намхан, бүүргийн орой тал нь өргөн дугуй; эмэгтэй хүний гөлөм нь богино өргөн байдаг.

Үзэмчин эмээлийн мод ерөнхийдөө барга, халхын самбуу хийцтэй адил боловч гөлөм өргөн богино байхаас гадна зарим эмээлийн гөлмийн доод тал дугуй байдаг. Үзэмчин эмээлийн нэг онцлог нь чимэг ихтэй. Тэд гөлөм дэвсийг мөнгө, төмрөөр эргэн тойрон болон гол хэсгээр нь чимэглэсэн байдаг. Хуцан бүүрэгт эмээл нь охор бүүрэгтэй, уужим суудалтай харин шовгор бүүрэгт эмээл бол бүүрэг нь үзүүр зүгтээ шувтан, шовгор өндөр бүүрэгт эмээл, эрвээлжин эмээл гэлдэг нь мод солбилцуулан уясан эмээл, сияапи эмээл нь эмээлийн бүүрэгд хайр /чулуу/ суулгасан гоё ганган эмээл, хомносон эмээл нь хоёр бүүрэгт хүртэл эсгийгээр бүрж олонцоглосон эмээл, тэргэн эмээл нь арлын даруулга сурьг тавихад зориулсан өндөр бүүрэгтэй эмээл (2022: 478).

Өвөр Монголд *Халх эмээлийг* Шилийн голын Авга хошуу, Сөнид Зүүн хошуу, Улаанцавын Дөрвөд, Сөнид Баруун хошуу, Дархан Муумянган холбоот хошуу, Цахарын хэдэн хошуу, Хоёр үзэмчний хойд бие; *хангай эмээлийг* Ордосын олон хошуу, Жарууд, Хорчины олон хошуу, Баарин хошуу, Ар хочин хошуу, Хүрээ хошуу, Найман хошуу, Монголжин зэрэг хэдэн хошуу хэрэглэдэг бөгөөд эмээлийг мод хэрэглэсэн тоогоор нь *ухмал эмээл, гурван модны эмээл, дөрвөн модны эмээл, таван модны эмээл*, хэрэгцээгээр нь *заслын эмээл ба хэрэглээний эмээл* (Жингаа, 2021: 27) гэж ялган нэрлэдэг. Монгол зан үйлийн нэвтэрхий толь-Эдийн ботийн 311-327-р талд эмээлийг (цаашид эмээл гэхийг доор “~” тэмдгээр тэмдэглэв.) төрөл зүйлээр нь *халх ~, өвгөн самбуу ~, ходоодон самбуу ~, шинэ чойр ~, бүлтгэр самбуу ~, дөрвөд ~, буриад ~, дархад ~, өөлд ~, баяд ~, урианхай ~, торгууд ~, захчин ~, шилийн гол ~, ойрад ~, хасаг ~, дарьганга ~, барга ~, увс аймгийн хангай ~, тоглоом ~, цаатан эмээл ~, янгирцаг ~, агтавч ~, татаас ~, атлавч ~, эрвэлж ~, хангай ~, зүүн орны ~ /хангай/, эрхэмтдийн ~, ордны ~, гэгээнтний ~, эгэл харчуудын ~, алтан ~, мөнгөн ~, цагаан гуулин ~, шар гуулин ~, шар зэсийн ~, шавь ~, жинтэй лан ~, паалан ~, арьсан бүрээст ~, ясан хяртай ~, буган эврийн ~, нэг модон ~, бүхэл модон ~, ухмал эмээл ~, хоёр модон ~, гурван модон ~, дөрвөн модон ~, таван модон ~, зургаан модон ~, сүлжэмэл ~, зандан ~, удан ~, хайлсан ~, ү тун ~, хөү тао~, хусан ~, гүйлсэн ~, яшил ~, туулайн бөөрөн модон ~, харгай ~, хуш ~, арьсан ~, гом~, их хонин сүүлт ~, бага хонин сүүлт ~, үхрийн хэлэн ~, хучуур бүүрэгт ~, ноён титэм ~, дөрвөлжин бүүрэгт ~, зөөлөн ~, жороо морины ~, хатираа морины ~, сайвар морины~, хурдан морины уралдааны~, эр хүний ~, бүсгүй хүний ~, настай хүний ~, залуучуудын ~, хүүхдийн~, заслын~, хэрэглээний~, цэргийн~, их ~, сэрээ ~, зогсоо ~, уурган ~, солбилцмол ~, тамган ~, гүнгэрваа ~, харийн эмээл хэмээн ялган нэрлэж, тус тусын тайлбарыг оруулсан*

байна. Эдгээр эмээлийн нэрийг илтгэсэн үг хэллэгээс харахад хятад хэлний ханзны дуудлагаар шууд бичиж хэвшсэн үг ажиглагдав. Үүнд: хятад хэлний 梧桐 [wú tóng] монгол хэлнээ галиглавал [ү тун: уянгат-uyangatu] гэсэн нэрийг хятад хэлний ханзны дуудлагаар [ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ]; мөн хятад хэлний 猴桃 [hóutáo] монгол хэлнээ галиглавал хөү *tao*, утгачилбал *тошлог-tosiluy* гэсэн нэрийг хятад хэлний ханзны дуудлагаар [ᠬᠡᠮᠡᠭᠡᠨ] хэмээн бичсэн нь Өвөр Монголчуудын адууны эдлэл хэрэгслийн үг хэллэгт дээрх мэт хятад хэлний нөлөө буйг илтгэн харуулж байна.

Урхи бол монголчуудын нэн эрт хэрэглэж ирсэн мал барих гол хэрэгсэл билээ. Морийг урхиар барихдаа татлагын сур, дээс, олсыг бугуйл шиг бэлтгэж сүргийн захад тавьж барих морио ойртуулж урхины гогцоонд урд хоёр хөлийн аль нь ормогц татаж чангална. Энэ аргыг зөвхөн номхон моринд хэрэглэнэ (Сонгино, 1991: 40). Малыг хашаанд шахаж барих явдал зүүн хойд нутаг ба дархад ястны дунд тархжээ. Үүнийг *томго гүйлгэх* гэж нэрлэдэг. Морийг *хөлд нь сууж* барьдаг. Голдуу удаан эдэлж дассан номхон морины хөлд сууж барина. Өнөө цагт малчин түмэн хурдан морь уях сойх, тэжээх арга ажиллагаатай холбоотой энгийн аргаар урхидан барих хэрэгсэл бол адууны тэжээлийн *уут, сав*.

Уурга бол адуу мал барьж авах туух хэрэгсэл, үзүүртээ хуйвтай урт нарийн мод юм. Уургын бүтэц нь *уургын толгой, толгойн буцуу, уургын цээж, тагнай, уургын бөгс буюу чөмөг, бөгсний тагнай, бөгсний буцуу, тагнайн боодол* зэрэг болно. Уургын их биеийг бөгс гэх ба түүнд холбогдох нарийн хэсгийг *цээж*, үзүүр хэсгийг *толгой*, үзүүр дээр нь хуйв бэхлэх хэрчлээсийг *буцуу* (Сонгино, 1991: 37), *Bultsū* (говийн халх) уургын бөгс (Амаржаргал, 1988: 88). *Хуйв нь* хуйвны их бие цээжний угтвар *сэжим, бөгсний үзүүр уяа* (Сонгино, 1991: 138) зэргээс бүрддэг. Уурга хийхэд *аман хүзүү, тугалчин зангилааг* ашигладаг. *Уургын ёзоор* нь уургын уг иш, чөмөг уургын ёроолд залгасан хоёр тохой хэр урт, эрхий хурууны чинээ бүдүүн мод. *Чөмөг* нь ахар уурга морь уургалахад тохиромжтой байдаг. *Үзүүр* нь уургын үзүүрийг зарим нутагт уургын цээж гэнэ. *Буцуу* нь уургын ёзоорын угт тааруулсан тээг. Энэ нь голдуу мод ховор газрын адуучинд байдаг. Тэд уургаа сугавчилж явахаас, чирдэггүй (Баттогтох, 2022: 476-477).

Бугуйл бол сур дээсний нэгэн үзүүрт гогцоо гаргаж, нөгөө талыг оруулан эвхэж, эргэлдүүлэн хаяж, адуу малын толгойд шидэн оосорлон барих хэрэгсэл. Бугуйлыг зориулалтын ба татлагаар хийсэн гэж хуваадаг. Зориулалтын бугуйл алга, их биеэс бүтнэ. Алга нь чөдрийн алга шиг чагттай гогцоотой (1:34-35) байдаг.

Морины уяа бол морь уях шон мод юм. Морины уяа бол морь малыг уяж тогтоохоор бэлдсэн ганц болон хэд хэдэн шон мод босгож зэл татсаныг хэлнэ.

Хурдан морины тоног, хэрэгсэл бол монголчуудын нэн эртнээс өнөөдрийг хүртэл уламжлан ирсэн уламжлалт соёлын салшгүй нэгэн бүрдэл болоод зогсохгүй орчин цагт улам хөгжингүй болж байгаа билээ. Морины хөлсний хусуурыг хулс, хотон, өрөвтас зэрэг шувууны хошуу, яс, мод, үнэт чулуугаар хийдэг.

Ташуур нь хурдан морины болоод энгийн хонины морь зэрэг бүхий унаа малд хэрэглэдэг чухал хэрэгсэл билээ. *Хурдан морины ташуур* урт нь 20-25см, 2см

диаметртэй, давхар суран согогтой, ташуурын сурын урт 20-25 см байна. (Сонгино, 1991: 97). *Ташуурын бүрээ* гэдэг нь ташуурын гол мод (Баттогтох, 2022: 478) ташуурыг хэмжээгээр нь дунд гарын ташуур нь 40-50 см байх боловч 45 см буюу таван барим урттайг манай олон ястан нийтлэг хэрэглэж байна. Бага гарын ташуур нь монголын хамгийн богино ташуур 15 см байдаг. Иймд 15-40 см урт ташуурыг бага гарын ташуур гэх боловч нийтлэг 25 см урт ташуурыг хэрэглэнэ. *Их гарын ташуур* уртаараа 60-95 см байх ба үүнийг голдуу гоёлын чимэглэлтэй хэрэглэнэ. Ийм ташуур дээд, доод талд нь ясан тав таягт, луут мэт том мөнгөн зоосоор тавлах, толгойн /бүрээ/ хэсгийг мөнгөөр тоноглоно. Их гарын ташуурыг голдуу тэнз, сум, зандан зэрэг үнэт мод байдаг. Сүлжмэл суран ташуурыг зарим нутагт *товцог* ташуур гэдэг. Баяд ардын ташуурын уртын хэмжээ халх болон бусад ястныхантай ойролцоо боловч модны үзүүр бага зэрэг матигар байна. Тэд энэ ташуураа *ётгор* ташуур гэдэг (Сонгино, 1991: 154). Баяд болон баруун монголчууд ташуурын сурын унжих хэсгийг наймаар дөрвөлжин сүлжиж хийдэг. Энэ сүлжээг *араа сүлжээ* гэдэг нь малын араатай төстэй байдгаас тийнхүү нэрлэх болжээ.

Уяа морийг эмээлээс гадна *дохдүй* (үзэмчин) тохош (Амаржаргал, 1988: 106), *Салтаавч* нь салтаанаас гэдэс, ууц өөд чиглэсэн оосортой, ар тал нь өргөн, урд тал нь нарийн хөвөн тавьж хийсэн буюу эсгий өнгөлж хийсэн зөөлөвтэй унаж уралдуулдаг. Хурдан моринд хэрэглэгддэг өөр нэг онцлог хэрэгсэл нь *хөхлөг*, *сүүлийн боодол* байдаг.

Адууны хөллөгөөний хэрэгсэлд морийг тэрэг, чарганд хөллөх бүхий л хэрэгсэл багтана. Н.Н.Юрасов “Морийг тэрэгтэй холбодог бүх хэрэгслийг хөллөгөө гэдэг. Харин хөллөхөд зөвхөн морины биед угладаг хэсгийг тоног гэж нэрлэдэг”. Морин тэрэг нь морин тэрэгний жааванз нь 2 ширхэг гуя мод, жааванзын боодой /уяа сур/ туянз зэргээс бүрдэнэ (Сонгино, 1991: 122). Жааванзын туянз гэж нэрлэгдэх зөөлөвчийг дугуй хэлбэртэй болгоод чийг хорохоос хамгаалж арьсаар бүрж оёно. Жааванзын чих нь туянзын тэрэгний аралтай холбох, хөллөгөөний донсолгоог дардаг зөөлөн суран гогцоо юм. Жааванзын толгойг тушаа гэж нэрлэх сураар холбож тушсан байна. Тэргэнд морийг хөллөхийн тулд дараах хэлбэрийн жааванзыг манай оронд ашиглаж иржээ. Нэг моринд зориулсан орос буулга /хомуут/ болоод нэг моринд зориулсан монгол жааванз (Сонгино, 1991: 123) байдаг. Шоохой жааванз тэрэгний арлын сойлт хударгыг тодорхой байранд барих, ачааны хүндийг тараах, морины мундаа, нурууг холгохоос хамгаалах үүрэгтэй. *Босоодуу шоохой* нь урд бүүрэг, хойд бүүрэг, хавтас, хэвтээ шоохойд дэр мод 2 ширхэг, даруулга олмын угсуурга, зөөлөвч эсгий, өнгө нь шир булигаар зэрэг байна.

Хударга нь тэргийг зогсоох, газрын уруу явахад нь жааванз шоохойг урагш явуулахгүй байх үүрэгтэй. Хударга *бүслүүр сур*, *нуруу дагасан нуруувч сур*, *ууцны хөндлөвч сур*, *хондлойвч*, *ташаавч сур*, *арлын холбоо* гэсэн үндсэн хэсгээс бүрдэнэ (Бүнчин, 1978: 86).

Хөмөлдрөг нь эмээлийг хойш нь явуулахгүй тулд эмээлийн өмнөд хавтаснаас торгож, морь малын өмруугаар татах нэгэн зүйл хэрэгсэл (Баттогтох, 2022: 161). Дааюу /шоохойн даруул/ сурын өргөн нь 35 см орчим, зузаан нь 2.5 мм орчим. Шоохойн олом нь шоохойг тогтоох, бэхлэх үүрэгтэй, ачааны хүнд түүнд ирэх тул олмыг нэлээд өргөн зөөлөн эд буюу тэмээний ноосоор хийнэ. Бөгтөө гэж моринд тэгнэх ачааг хэлнэ. Ачааны янгиа тохож, нуруу ачсан мориийг *бөгтөөтэй морь* гэнэ. *Нуруу ачаа* гэдэг нь малчид морины нуруунд тусгай ачааны эмээл тохож, ачаа бараа зөөх, тээвэрлэхийг ийн нэрлэдэг. Морины ачааны эмээлийг *янгиа* гэх бөгөөд түүний дээр ачаагаа ачиж, олом, даруулга зэргээр бэхэлдэг. *Хүзүүвч* нь тэрэг чарганд хөллөх морины хүзүүнд хийж, арал, оосор торгох хэрэгсэл (Баттогтох, 2022: 161 – 163) юм.

Адууны тоног хэрэгсэлд өргөн хэрэглэгдэх *уяа зангилаа* нь *тооно туших*, *тугалчин* зангилааг уургад хуйв бэхлэхэд, цулбуур шонд уях *хөвөрхий* зангилаа, дан хазаар ногтны зангилаа, давхар хазаар ногтны *моголцог* зангилаа, цулбуурын *халх* зангилаа, цулбуурын *буриад* зангилаа, чөдрийн *алхан* зангилаа, чөдрийн *цахилдаг* зангилаа, чөдрийн хөхний зангилаа, хуйвны *битүү тугалчин* зангилаа, *хөндлөн туухай* зангилаа, уурга ташуурын сурын *ховоочлох зангилаа* гэх мэт олон янз нэрлэгддэг тусгай арга, ажиллагаатай зангилаанууд буй. Адууны тоног хэрэгслийн сүлжээнд морины олом жирмийг *хавтгай* сүлжихээс гадна ташуур сур, чөдрийн сумыг голдуу *бөөрөнхийгөөр* сүлжинэ. Чөдрийн сумны нэг онцлог сүлжээ нь *гогцоо гөрмөл* бөгөөд үүнийг манай орны нутаг бүр *загас*, *гогцоо* гэх мэтээр нэрлэдэг ажээ.

Адууны бусад тоног хэрэгсэлд *аргамжаа*, *даалин богц*, *духавч*, *татавч* орно. *Аргамжаа* нь морь малыг тогтоох хэрэгсэл. *Аргамжаа* нь *сур*, *дээс*, *чөдрийн ганц алга*, *хөх*, *гадас*, *эргүүлэг* бүхий аргамжаар уядаг. Үхэр, адуу, тэмээний ширийг зүсэж хийсэн урт сур, татлага, оосрыг мөн *аргамж* (Баттогтох, 2022: 159) гэнэ. Монголчууд мориор алсхан явахдаа хэрэгцээт зүйлээ *даалин богц* гэж нэрлэх тусгай саванд хийж явдаг. *Даалин* нь морин ачаанд хэрэглэдэг сав болно (Бүнчин, 1978: 49). *Духавч* бол азарга орооныхоо үед сүргээс морь хасах, хазаж хөөх, тангарах зэргээр ширүүн догшин авирладаг учир номхруулах зорилгоор духанд мунатай духавч зүүдэг. Бодын шагайн чинээ мод буюу ясыг оосорлож духанд зүүснийг *мунатай духавч* (Хашбат 2001: 217) гэж нэрлэдэг.

3.2. Адууны тоног хэрэгслийг нэрлэсэн үг хэллэгийн хувирал өөрчлөлт

Хэлний хэрэглээний хувьсамхай чанарын асуудал нь нийгэм хэл шинжлэлийн чухал судлагдахуун болсоор иржээ. Ямар ч хэлний дотор тухайн хэлний үгийн сан хувьсамтгай шинжээрээ давамгайлж байдаг. Бид адууны тоног хэрэгслийг нэрлэсэн үг хэллэгийн хэрэглээний орчин, хэрэглэгдэх хүрээ хэвчээг ажиглахад уламжлалт мал аж ахуйд хэрэглэгдэхээс гадна худалдааны зах, интернэт дэлгүүрийн цахим хуудас зэрэгт өргөн хэрэглэгдэж байгааг ажиглав. Тухайлбал, Монголчууд хот хөдөөгүй, хөгшин залуугүй дэлхийн хамгийн том нийгмийн сүлжээ *фейсбүүк* буюу нүүр номыг ашиглаж байгаа билээ. Нүүр номд буй *эмээл хазаар ташуур*

хэт хутга арилжаа¹, эмээл хазаар ташуур хөөрөг шүр үнэт эдлэл худалдаа авна зарна², морины иж бүрэн гоёл (эмээл, хазаар, ташуур, хударга, гөлөм)³, эртний эдлэл эмээл хазаар⁴, суран эдлэл⁵, морины сур суран эдлэл⁶, *gar hiitsiin sur; suran edlel*⁷, Эмээл Хазаар Ногт Нэмнээ Хөөрөг Үнэт Эдлэл Зарна Авна⁸, Уран хийц - Эмээл, Бугуйл⁹, Сур, Суран эдлэл¹⁰, Хурдан морины тоног хэрэгсэл түүний худалдаа¹¹, Монгол Морь өв Соёл Сур Суран эдлэл Шүлжмэл Хазаар Ногт Хударга Ганзага зэрэг нэртэй цахим сүлжээний хуудас байна. Эдгээр цахим хуудас бол адууны тоног хэрэгслийг худалдан борлуулах, захиалгаар хийж арилжих зэрэг зорилгоор нээгдсэн байдаг тул үг үсгийн алдаа ихтэй утга зохиолын хэлний хэм хэмжээг зөрчсөн үзэгдэл олон байгааг залруулах аваас монгол уламжлалт тоног хэрэгслийн холбогдолт үг хэллэгийг түгээх сайн талтай олон нийтийн мэдээллийн хэрэглүүр болох юм. Эдгээр цахим хуудаст буй адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг, хэллэгийг ажиглахад *гоёлын эмээл, төв халх хийцтэй, гар шивүүрэн гөлөмтэй*, цагаан зэс тоног (батноров, дариганга, төв халх, гурвалжин дөрвөлжин), эмээл, хазаар, ташуурын зар мэдээлэлд *цагаан зэсэн батноровын дунд гар, найман товруутай хазаартай, суданы улаан модтой, төмөр дөрөөтэй, гар оёдолтой булигааран артай ширэн гөлөмтэй, ташуурын хээ эр загал, мөн цагаан зэсэн хаст загварын тоногтой хазаар, ацан бүүрэгтэй, мод нь хус мод, гар оёдолтой булигааран артай ширэн гөлөмтэй, хазаар арван арслантай товруутай, төмөр дөрөөтэй, луутай ташуур хударгын хамт зарна*. Иж бүрэн тоноглогсон ком эмээлүүд зарна гэх зарлалд *суудал томтой, хусны үндсэн бүүрэгтэй эдэлгээ даах мод, бугын ясан эврээр хяраж давхар чимэглэсэн болон дан ясан хяраараа, үхрийн давхар ширэн гөлөм, гоёлын суран хударга, суран бугуйл (9 алдтай гар хийц) хазаар, тохон* дагалдана. Эдгээр үг хэллэгийг ажиглахад малын тоног хэрэгслийн үндсэн үг хэллэгийг тодотгосон *судан* буюу Судан улсаас авч ирсэн улаан сухай модыг *суданы улаан мод; цагаан зэсэн* цагаан зэсээр хийсэн, хас хээ сийлснийг *цагаан зэсэн хаст загварын; иж бүрэн тоноглогсон ком эмээл* гэсэн өгүүлбэрт орсон иж бүрэн болоод *ком* утгаа орос хэлний *комплект* монгол хэлнээ иж бүрдэл, цогц гэх үгийн язгуураар хурааж ярианы хэлнээ *ком* хэмээн хэрэглэх болсон байна.

Монгол Улсын хамгийн том худалдааны төв болох Нарантуул олон улсын худалдааны төвд малын тоног хэрэгсэл худалдан борлуулагчдаас авсан асуулга судалгааны үр дүнгээс адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг, хэллэгийг ажиглавал: хазаарын амгайг хийх материал, хийц зэргээр нь *жижиг, зуузайтай*,

¹ <https://www.facebook.com/groups/3035798106700100>

² <https://www.facebook.com/groups/194823367721695>

³ <https://www.facebook.com/groups/851397532545399>

⁴ <https://www.facebook.com/groups/595684371004920>

⁵ <https://www.facebook.com/profile.php?id=100077247625308>

⁶ <https://www.facebook.com/surandedlel>

⁷ <https://www.facebook.com/profile.php?id=100057364153446>

⁸ <https://www.facebook.com/groups/596484730949999>

⁹ <https://www.facebook.com/uran.khiits.emeel.buguil>

¹⁰ <https://www.facebook.com/profile.php?id=100080464848611>

¹¹ <https://www.facebook.com/hurdanmori.mn>

чагттай, нуман зуузайтай, эргүүлэгтэй амгай, том зуузайтай спорт амгай, монгол никель, морин толгойт зэс амгай, бөөрөнхий зуузайтай, нуман зуузайтай, морьгүй энгийн зэс амгай; сур жирэм мэтийн дотуур нь оруулан татаж, хэлэнд нь хатган тогтоох дүгрэг хэлбэрийн хэрэгсэл болох арлыг хэмжээгээр нь том арал, жижижиг арал, материалаар нь завод буюу никель, зэс, гууль, төмөр арал; эргүүлэг нь малын уяаны ороолдох эрчлэхийг хамгаалж, сул эргэж байхаар хийсэн хэрэгсэл бөгөөд эргүүлгийг дотор нь том эргүүлэг, жижижиг эргүүлэг гэх ба шар эргүүлэг, хар эргүүлэг гэх мэт хийсэн металлын өнгөөр ялган нэрлэж байна.

Эмээлийн дөрөөг дотор нь хүүхдийн эмээлийн төмөр, хар хуванцар (riavar), хөнгөн цагаан дөрөө, том хүний эмээлийн төмөр, хар хуванцар, хөнгөн цагаан, гуулин дөрөө, эмээлийн хярыг дотор нь хуванцар цагаан, хөнгөн цагаан хяр, ташуурыг наймаар сүлжсэн, дөрвөөр сүлжсэн, модон ташуурыг дотор нь урт модон, яшил, хулсан ташуур, чөдрийг даавуун, даавуун биш, бүсний материалаар хийсэн, суран чөдөр; хазаарыг мяндсан улаан ногоон (шүхрэн уяатай цэмбээр бүрсэн), суран хазаар (хар амгайтай суран хазаар, спорт амгайтай суран хазаар), полис, цагаан зэс, мөнгөн хазаар гэж ялган нэрлэж байна. Харин хусуурыг мод, хулс, аминет хусуур (галд шатдаггүй оросоор полистр), улаан мод, хээтэй хусуур (арван хоёр жил, дөрвөн хүчтэн сийлсэн хусуур), хээгүй хусуур, сойтог (өлзий хээтэй, морь давхиж яваа, морин толгой сийлсэн), сүүлний боолт (утгаар сүлжсэн, суран шүүлт), согсооны боолт (өнгө өнгийн утас, сураар хийдэг, урт богино байж болдог), гөлмийг дотор нь дроржин, гидрин, булигаар арьс, шир, давхар хээ угалзтай, арьсан гэж нэрлэж байна.

Сур бол малын тоног хэрэгсэл хийхэд маш чухал хэрэглэгдэхүүн юм. Сурыг үйлдвэр сур болон гар аргаар (уламжлалт) боловсруулсан сур, олом нь дотроо дээсэн, суран, хялгасан (адууны хялгас, хонь сарлагийн хөөврөөр хийнэ) гэж хийх материалаар нь ялгаатай нэрлэж байна. Мөн хуучирсан ч үнэ цэнээ алдаагүй адууны тоног хэрэгслийг зарах зарлалд хуучны хазаар, хуучны хар дөрөө, хуучны эмээл гэж нэрлэж байгаагаас гадна алтан харгана, хүрэн харгана зээгт наамлын аргаар нааж хийсэн эмээл, битүү ороолттой магнай духавчтай хазаар, жийжүү дөрөөтэй, үхрийн шир гар оёдлын гөлөм, хүрэн зандан ташуур (зааны ясан тагтай), 8 товруутай буюу халзтай хазаар гэх мэт уламжлалт тоног хэрэгслүүдээс гадна шинээр адууны GPS, адууны GPS СмартВан С цагаан төхөөрөмжтэй холбогдсон адуу бүртгэгч төхөөрөмж, хөнгөлгөөний бахь, цагаан үсэн тамга буюу азотоор тамгалах зэрэг уламжлалт тоног хэрэгсэлтэй хамт шинэ тоног хэрэгслүүдийг хослуулан ашиглах болсноос үүдэлтэй нэр нэршил олон байна.

4. Судалгааны үр дүн

Бид малчдын дунд явуулсан судалгааны үр дүнг а) адууны тоног хэрэгслийн өнөөгийн хэрэглээний байдлын; б) адууны тоног хэрэгслийн үг хэллэгийг нэрлэх чадварын гэж 2 хуваан авч үзэв.

Адууны тоног хэрэгслийн өнөөгийн хэрэглээний байдлыг судлах нь: Монгол улсын малчдын дунд явуулсан асуулга судалгааны үр дүн (Хүснэгт 1)-ээс харахад хазаар, ногт, чөдөр, тушаа, эмээл, ташуур, хусуур, нэмнээ, аргамжаа гэх тоног хэрэгслийг өргөн хэрэглэж, харин шоохой, жааванз, туюнз, даалин, богц зэргийг ахуйдаа хэрэглэдэггүй гэж хариулсан байгаагаас харахад нийгмийн хөгжил дэвшлийн нөлөө, ахуй орчны хэрэгцээ шаардлагаас үүдэн малчдын ахуйн хэрэглээнд морин тэрэг-г машин техник-ээр сольсонтой холбоотой байна. Судалгааны явцад бидний ажигласнаар морин тэрэг цөөн тоогоор ахуйд ашиглагдах, зарим цөөн тооны аялал жуулчлалын бааз, амралтын газар жуулчдыг татах зорилготой ашиг орлогоо нэмэгдүүлэх хэрэгсэл болгож байв. Гэвч тэдгээр хүмүүсээс асуулга судалгаа авахад морин тэрэгний тоног хэрэгслийг төдийлөн сайн нэрлэж чадахгүй байсан нь харамсалтай. Монгол Улсын засгийн газрын хэрэгжүүлэгч агентлаг соёл, урлагийн газар, Соёлын яамнаас 2023 онд зохион байгуулсан Нүүдэлчин дэлхийн соёлын фестиваль бол монголчуудын уламжлалт соёлын холбогдолт үг хэллэгийг олон нийтэд таниулах, мэдлэг олгох хэрэглээний ач холбогдолтой үйл ажиллагаа болсон билээ. Энэ мэт уламжлалт ахуй соёлыг сурталчилсан үйл ажиллагаагаар эх хэлнийхээ дархлааг дэмжих монгол хэлний амьдрах чадварт сайнаар нөлөөлөх юм.

Хятад улсын Өвөр Монголын малчдын дунд явуулсан асуулга судалгааны үр дүн (Хүснэгт 1)-ээс харахад хазаар, ногт, чөдөр, тушаа, эмээл, ташуур, хусуур, нэмнээ, аргамжаа гэх тоног хэрэгслийг судалгаанд оролцогчид нэрлэж чадаж байсан ба харин судалгаанд оролцогчдын 5% нь хэрэглэж байгаа гэж хариулав. Харин шоохой, жааванз, туюнз зэргийг ахуйдаа хэрэглэдэггүй гэж хариулснаас гадна морин тэрэгний эдлэл хэрэгслийг хятадаар нэрлэж байв.

Хүснэгт 1. Адууны тоног хэрэгслийн өнөөгийн хэрэглээний байдал болон адууны тоног хэрэгслийн үг хэллэгийг нэрлэх чадварын асуулгын үр дүнгийн харьцуулалт

№	Адууны тоног хэрэгслийн нэр	Монгол Улсын малчид				Өвөр Монголын малчид			
		Хэрэглэж буй эсэх		Нэрлэж чадаж буй эсэх		Хэрэглэж буй эсэх		Нэрлэж чадаж буй эсэх	
		Тийм	Үгүй	Тийм	үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1	Хазаар	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
2	Ногт	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
3	Чөдөр	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
4	Тушаа	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
5	Эмээл	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
6	Урхи	10%	90%	100%	0%	0%	0%	100%	0%
7	Уурга	90%	10%	100%	0%	50%	50%	100%	0%
8	Бугуйл	10%	90%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
9	Ташуур	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%

10	Хусуур	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
11	Шоохой	10%	90%	80%	20%	0%	100%	0%	100%
12	Жааванз	10%	90%	80%	20%	0%	100%	80%	20%
13	Туянз	10%	90%	80%	20%	0%	100%	80%	20%
14	Хударга	50%	50%	100%	0%	0%	100%	60%	40%
15	Хөмөлдрөг	50%	50%	100%	0%	0%	100%	65%	35%
16	Хомууд	10%	90%	80%	20%	0%	100%	0%	100%
17	Нэмнээ	100%	0%	100%	0%	5%	95%	100%	0%
19	Аргамжаа	100%	0%	100%	0%	5%	95%	95%	5%
20	Даалин	0%	100%	80%	20%	0%	100%	40%	60%
21	Богц	0%	100%	80%	20%	0%	100%	40%	60%
22	Духавч	50%	50%	80%	20%	0%	100%	0%	100%

(Малчдын адууны тоног хэрэгслийг хэрэглэх байдал; нэрлэх чадварын судалгааны асуулгын хариуг хувь болон тоон үзүүлэлтээр үзүүлэв)

Адууны тоног хэрэгслийн үг хэллэгийг нэрлэх чадварыг шинжлэх нь: Малчдын судалгааны үр дүнгээс харахад хазаар, ногт, чөдөр, тушаа, эмээл, урхи, уурга, бугуйл, ташуур, хусуур, нэмнээ гэх үгсийг шууд нэрлэж чадаж байсан ба морин тэрэгний тоног хэрэгслийг нэрлэх чадвар нь Монгол Улсын малчид Өвөр Монголын малчдаас илүү, Өвөр Монголын малчид буюу Цахар монголчуудын хэл ярианд хятад хэлний шууд нөлөөллөөс хятад хэлээр зарим нэрийг нэрлэж байв. Тухайлбал:

Жааванз, туянз, хомут: Хятад улсын Өвөр Монголын Цагаанбулан гацаа, Нарангэрэл гацаа, Шилийн гол аймагт морин тэрэгний жааванзыг хоёр өөрөөр буюу 夹板 [jiā bǎn], 夹固 [jiá gù], туянзыг套纓 [tào yīng] хэмээн шууд хятадаар нэрлэж байв. Харин энэ үг *Шинэ монгол-хятад толь* (2011)-д туянз 垫座 утгачилбал морины хүзүүн дээр тохдог тоног хэрэгсэл хэмээн тайлбарласан байна. Монгол Улсын Дундговь, Сүхбаатар зэрэг аймгийн малчид жааванз[ʃawantʃ], туянз[tʰoʃantʃ]; Монгол улсын Хэнтий аймгийн Батширээт сумын малчид жааванзыг хомууд [xɔmɔ:tʰ] гэж нэрлэж байна. Хомууд болоод жааванз, туянзын хэрэглээний зориулалт адилхан боловч хэлбэр хийц нь ялгаатай байдлаас, хил залгаа орших ард түмнүүдийн соёлын нэвтрэлцлээс үүдэлтэй нэрлэлтийн ялгаа ч буй болжээ. Хятадын хэлний 夹板 [jiā bǎn]-г халх аялгуунд жааванз, хятад хэлний 套纓 [tào yīng]-г туянз, орос хэлний хомут гэх үгийг хомууд хэмээн нэрлэж хэвшсэн байна.

Зуузай: Хазаарын зуузайг аман аялгуунуудад бага сага ялгаат *dzūdā* (говийн халх), *dzūdžā* (үзэмчин), *dzōdzā* (дархад) зуузай (Амаржаргал, 1988: 138), хазаарын цулбуурыг *ganšin/ genšin* (хэнтий) хазаарын цулбуур (Амаржаргал, 1988: 152), хазаарын тэнхлэгийг *dengĕleg* (говийн халх) (Амаржаргал, 1988: 103) гэх мэтээр нэрлэдэг ажээ.

Ногт: Өвөр Монгол аялгууны Хорчин, Баарин, Харчин, Түмэд зэрэг нутгийн аялгуунд ногтыг ᠨᠣᠭᠲᠦ [ɮɔgt] гэж нэрлэнэ (Оюунтана, 2011: 18).

Өлгөө: Хазаарын өлгөөг Хэнтий аймгийн Буриад ястан цах, Сүхбаатар аймаг Мөнххаан сумын Халх ястан өлгөө, Сүхбаатар аймгийн Баяндэлгэр сумын Даригангачууд өлгүүр гэх мэтээр нэрлэж байна. Өвөр Монголд зарим нутагт *Бургасан дэгээ* гэж нэрлэдэг. Энэ нь салаа ихтэй бүдүүн бөгөөд шулуун бургасыг сайхан эвлэг тайрч, салааг нь тохитой ашиглаж, өлгөх дэгээ болгон засаж, дэгээнийхээ ишний үзүүрийн бага салааг нь ашиглаж хэрчлээс буюу сэнж цоолж, уяа гогцоо уяхад бэлэн болгодог. *Дэгээ өлгөөнд* хазаар, чөдөр, эвэрдийгээ өлгөж монгол гэрийн баруун өмнө ханаас өлгөдөг (Баярт, 2020: 158) байна.

Эмээл: Эрвээлж *Erwēldzē* (Төв халх) хүүхдийн эмээл (Амаржаргал, 1988: 146), *ermāldz* (хотгойд) хутагт хувилгаадын эмээл (Амаржаргал, 1988: 146) гэнэ. Сүхбаатар аймаг Баяндэлгэр сум ойр зуур хэрэглэдэг эмээлээ *балбаа эмээл* хэмээн нэрлэдэг.

Татавч: Энэ нь морь малын нэмнээг тогтоон барьж байх үүрэгтэй адууны тоног хэрэгсэл юм. Үүнд эсгий, эсгийгээ өнгөөр бүрэх бүрээс даавуу, угсуурга, олом, жирэм болон үхрийн шилбэний яс зэрэг орно. Эхлээд үхрийн шилбэний ясыг хөрөөдөөд ижил хэмжээтэйгээр хөрөөдөж, хөрөөдөж буй болсон хоёр ширхэг шилбэний ясыг өнгөөр бүрсэн эсгий дээрээ хойш урагш чиглэлд уртааш нь байрлуулж, угсуургын сурын зангилааг ясан дотор оруулж хийнэ (Эрдэнэцогт, Сүхбаатар аймаг, Асгат сум, ААУ, малчин).

Бугуйл: Бугуйлыг монголчууд *bogūl* (Өвөр хангай) бугуйл (Амаржаргал, 1988: 73), баруун монголчууд *цалам* гэж нэрлэдэг. Цалам бугуйлын өөр нэршлийг *амгалж* (Энхбаатар, 2020: 16), *орхилго* (Энхбаатар, 2020: 75), *салам* (Энхбаатар, 2020: 77) гэх мэтээр газар нутагт өөр өөрөөр нэрийдэж байна.

Уурга: Монголчууд морь мал уургалахад унадаг морио *уургач морь, дэмтэй demtē* (говийн халх) (Амаржаргал, 1988: 103) гэх мэтээр нэрлэнэ. Уургад *хуйв* уяхыг *хуйвлах* (Монсудар, 280) гэдэг ажээ. Өвөр Монголд бургасан *туушин уурга* гэж ямар ч цээж, чөмөг залгаагүй үргэлж урт бургасаар хийсэн бүдүүн уургыг хэлдэг (Баярт, 2020: 179) ажээ. Нэг төрлийн шилбүүр

Ташуур: Ташуурыг *dašūr* (Дариганга, Өвөрхангай, элжгэн) (Амаржаргал, 1988: 99), *maīā* (дөрвөд, захчин, торгууд, өөлд, урианхай, баяд, хотон), *maīādāxxā* (дөрвөд, захчин, торгууд, өөлд, урианхай, баяд, хотон), *maīātšīxxā* (захчин, торгууд, өөлд, урианхай) (Цолоо, 1988: 608), *tendzē II* (Төв халх, элжгэн) ташуур (Б.Амаржаргал, 1988: 323) гэх зэрэг олон янзаар нэрлэдэг.

Морины уяа, шон: *Зэл* нь арван метр хэр алслан хоёр шон болж, шонгийн оройг бүдүүн урт сур буюу хялгас, эсвэл олсон татлагаар холбон уяж, олон морь уяхад зориулагдсан эд. Цахар монголд *шошго* гэнэ (Баттогтох, 2022: 477), *gušīga цуа* (ар хангай) шон (Амаржаргал, 1988: 163), буриадууд *сэргэ* (Энхбаатар, 2020: 86); уяаны хэцийг *dzēg III* (төвийн халх) хэц, зэл (Амаржаргал, 1988: 133), *arᠮam*

(Өвөр хангай) зэл (Амаржаргал, 1988: 49). Сүхбаатар аймагт морины уяаг *сужиг* гэнэ.

Шуулт нь уралдааны явцад морины сүүл хөлд гуяд савлан ороож явахад саад болох, хөхлөг, нүүр, нүд уруу унжихаас хамгаалах хэрэгсэл юм. Энэ хэрэгсэл нь хэрчлээс гаргаж зорсон 10-14 см мод, нарийн сураас бүрдэнэ. Согсоо сүүлийг боох үедээ модыг голд нь хийж согсоог өндөр болгон бооно. Хэрэв голдоо модгүй бол согсоо, сүүлний боодол тогтохгүй. Согсоог зарим нутагт *хөхлөг* гэнэ. Сүхбаатар аймгийн Баяндэлгэр суманд хөхлөгийн боолтыг *цомцгийн боолт* гэнэ.

5. Дүгнэлт

Бид монгол хэлний адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг хэллэгийн хэрэглээний байдлыг судалж дараах дүгнэлтэд хүрэв.

1. Малчид өдөр тутмын амьдралдаа адууг барих, бэхлэх хэрэгслийг түгээмэл хэрэглэж байгаа тул эл төрлийн тоног хэрэгслийг нэрлэх чадвар илүү байна. Харин хөллөгөөний тоног хэрэгслийг өдөр тутам хэрэглэхгүйгээсээ болж нэрлэж чадахгүй байна. Иймд олон нийтэд уламжлалт хөллөгөөний тоног хэрэгслийн үг хэллэгийг танин мэдүүлж, хүүхэд залуучуудад хэрхэн уламжлах талаар анхаарах нь зүйтэй.
2. Малчдын дунд нийгэм соёлын нөлөөнөөс үүссэн эрэгтэй эмэгтэйгээрээ ялгаран хийх ажил, гүйцэтгэх үүрэг ялгаатай байдаг нь адууны тоног хэрэгслийг нэрлэсэн үг хэллэгийн судалгаанд 40 малчны 92.5% буюу 37 нь эрэгтэй байгаагаас тодорхой харагдаж байна. Эрэгтэй хүмүүс эмнэг хангал сургаж, хүч бяраараа адуу малыг адгуулахад гол үүрэг гүйцэтгэдэг тул тэдний адууны тоног хэрэгслийг илтгэсэн үг хэллэгийг нэрлэх, мэдэх таних чадвар эмэгтэйчүүдээс илүү байгаа нь хүйс ялгалаас үүссэн хэлний хувилбарын тод жишээ тул гүнзгийрүүлэн судлах нь зүйтэй юм.
3. Нийгэм хэлэнд нөлөөлөх тул цахим орчинд буруу ташаа бичих нь монгол хэлний амьдрах чадварт, хэлний дархлаанд шууд хамааралтай тул иргэдийг цахим орчинд үг хэллэгийг зөв бичихэд анхаарах нь зүйтэй байна.
4. Нийгэм хэл шинжлэлийн үүднээс Монгол Улсын нийгмийн уламжлалт давхраажилтад хамаарагдах *малчин* гэх нийгмийн бүлгийн хэлний хэрэглээний өнөөгийн байдлыг судлах нь монгол хэлний амьдрах чадварт шууд хамаарагдах судалгаа тул илүү гүнзгийрүүлэн судлах нь чухал.

Ном зүй

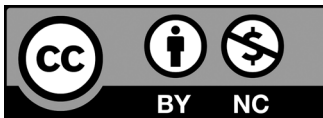
Амаржаргал, Б. (1988). *Бүгд найрамдах монгол ард улс дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг (I Халх аялгуу)*. Улаанбаатар: ШУА-ийн хэвлэх үйлдвэр. [Amarjargal, B. *Bügd nairamdah mongol ard uls dahi nutgiin ayalguunii toli bichig (I Khalkha ayalguu)* [Mongolian Local Dialect Dictionary of the Republic of Mongolia (I khalkh dialect)]. Ulaanbaatar: Publishing house of MAS.1988.]

- Баттогтох, Д.** (2022). *Малын тухайт үгсийн утгын зүйл хуваасан тайлбар толь*. Улаанбаатар: Удам соёл. [Battogtokh, D. *Malyn tuhait ug hellegiin tailbar toli* [Dictionary of Word Meanings About Livestock.] Ulaanbaatar: Udam soyol. 2022.]
- Баярт, Ж.** (2020). *Монголчуудын бургасан эдлэл*. Хөххот: Өвөр Монголын шинжлэх ухаан техник мэргэжлийн хэвлэлийн хороо. [Bayart, J. *Mongolchuudyn burgasan edlel* [Mongolian wicker supplies]. Hohhot: Inner Mongolia Science and Technology Press. 2020.]
- Баясал.** (2018). *Дээд монголын уламжлалт эдлэл хэрэгслийн соёл*. Хөххот: YXX. [Bayasal. *Deed mongolyn ulamjalt edlel heregслиin soyol* [Dedu Mongolian Intangible Cultural Heritage Series]. Hohhot: Published and distributed by Ethnic Publishing. 2018.]
- Бүнчин, В.** (1978). *Уналга эдэлгээний малын ашиглалт, тоног хэрэгсэл*. Улаанбаатар: УХГ. [Bünchin, V. *Unalga edelgeenii malyn ashiglalt, tonog heregsel* [Use livestock and Equipment.] Ulaanbaatar: National Press. 1978.]
- Бүрэнтөгс.** (2015). *Монгол зан үйлийн нэвтэрхий толь – Эдийн боть*. Хөххот: Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо. [Burentügs. *Mongol zan üiliin newterhii toli – ediin boti* [Encyclopedia of Mongolian Folklore]. Hohhot: Inner Mongolia Science and Technology Press. 2015.]
- Жингаа.** (2012). *Монгол эдлэл үйлдэх ур дэм*. Хөххот: Өвөр Монголын шинжлэх ухаан техник мэргэжлийн хэвлэлийн хороо. [Jingaa. *Mongol edlel үildeh ur dem* [Mongolian Traditional Production Supplies Production Skills]. Hohhot: Inner Mongolia Science and Technology Press. 2012.]
- Лхагвадорж, Л.** /эрхэлсэн/ (2014). *Хятадын хөдөө аж ахуйн ололт-I*. Улаанбаатар: Урлах эрдэм. [Lhagvadorj. L /erhelsen/ *Hyatadyn huduu aj ahuin ololt – I* [Agricultural Earnings in China]. Ulaanbaatar: Urlakh Erdem. 2014.]
- Монсудар.** (2019). *Монгол хэлний иж үгийн толь*. Улаанбаатар: [Mongol helnii ij үgiin toli [Mongolian Synonym Dictionary]. Ulaanbaatar: Monsudar publishing. 2019.]
- Оюун, Ц.** (2014). *Нийгэм хэл шинжлэл судлал*. Улаанбаатар: Хөх монгол принтинг. [Oyун, Ts. *Niigem hel шинjlel судlal* [Sociolinguistic Research]. Ulaanbaatar: Hoh mongol press. 2020.]
- Сонгино, Ч.** (1991). *Монголын бэлчээрийн мал маллагааны уламжлал*. Улаанбаатар: Соёмбо. [Songino, Ch. *Mongolyn belcheeriin mal mallagaany ulamjalt* [Mongolian Pasture Methods and Traditions]. Ulaanbaatar: Soyombo press. 1991.]
- Хашбат, Ш.** (2001). *Мал аж ахуйн технологийн үндэс*. Улаанбаатар: Урлах эрдэм. [Khashbat, Sh. *Mal aj ahuin tehnologiin үndes* [The foundation of livestock technology]. Ulaanbaatar: Urlakh erdem. 2001.]
- Цолоо, Ж.** (1988). *Бүгд найрамдах монгол ард улс дахь монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг (II Ойрд аялгуу)*. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар. [Tsoloo J. *Bugd nairamdah mongol ard uls dahi nutgiin аyalguunii toli bichig II Oirad аyalguu* [Mongolian Local Dialect Dictionary of the Republic of Mongolia – II Oiratian dialect]. Ulaanbaatar: National Press. 1988.]
- Цэнгэлт, Д.** /эрхэлсэн/ (2012). *Одоо үеийн хэл шинжлэлийн онолын сонгомол*. Хөххот: Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо. [Tengelt, D. *Odoо үyiin hel*

shinjleliin onolyn songomol [Selected Theories of Modern Linguistics]. Hohhot: Inner Mongolia University Press. 2012.]

Цахим хэрэглэгдэхүүн

<https://www.facebook.com/groups/3035798106700100>
<https://www.facebook.com/groups/194823367721695>
<https://www.facebook.com/groups/851397532545399>
<https://www.facebook.com/groups/595684371004920>
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100077247625308>
<https://www.facebook.com/suranedlel>
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100057364153446>
<https://www.facebook.com/groups/596484730949999>
<https://www.facebook.com/uran.khiits.emeel.buguil>
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100080464848611>
<https://www.facebook.com/hurdanmori.mn>

Open access: This is an open access article distributed in accordance with the Creative Commons Attribution Non-Commercial (CC BY-NC 4.0) license, which permits others to distribute, remix, build upon this work non-commercially, and license their derivative works on different terms, provided the original work is properly cited, appropriate credit is given, any changes made indicated, and the use is non-commercial. See: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.